НИЕ ОЩЕ НЕ ПОЗНАВАМЕ ИСТОРИЯТА СИ

ИЗ ПРЕДГОВОРА НА ИВАН ВАЗОВ КЪМ „ЛЕГЕНДИ ПРИ ЦАРЕВЕЦ"

Два пъти посетих Търново — първи път през 1902 година и втори — през 1905, когато работех над историческите си повести *Светослав Тертер* и *Иван Александър*. Ходих там, за да се запозная със старата Асеневска столица, да изгледам местностите в нея, които правех театър на събитията в тия мои съчинения. Скитах се по нейните диви урви и скали, мечтаех над мълчаливите и пустинни акрополи, Трапезица и Царевец, стърчащи над дълбоките и причудливи завои на Янтра. Аз търсех с жаден поглед какво-годе останки — свидетели за старото величие на града. Уви, много малко ги има. Разрушителната ръка на завоевателите и на времето са помели древните замъци, църкви и палати, колкото скромни и да са били, за които ни споменува историята и даже пътешественици от XVII век. Храсти и бурени, размесени с късове тухли и камъняк, застилат Трапезица и Царевец, заспали мъртъв сън между разрушените си стени, лишени от грамадните си порти, развенчани от кулите си.

При всичко това, тия царствени пущинаци пазеха никакво неотразимо очарование за душата ми; те ме приковаваха с печалния си вид и със строгото величие на нещо умряло, което е било голямо и което ти е близко. Пред мене се разтваряше цялата история на Търновското царство, история, пълна с драматизъм, поразителна с наменади, невероятна, както е и видът на самото Търново, дето е кипял двувековен трескав политически живот. И няколкото дни, що прехарах самотен там, аз се бях всецяло унесъл в миналите векове, в спомените за трагичните и съдбоносни събития, ставали там, и призраците на миналото възкръсваха пред мене с всичкото си печално величие и омая... И в това мистическо настроение, заживял с онова, което е изчезнало, но е тъй мило и скъпо за моята българска душа, аз мислено витаех в други кръгозори, далеч от шума на действителността, самотен и честит в чаровний свят на спомените и виденията.

А тия видения изскачаха на всяка стъпка пред мене; преданията, населяющи тия свещени пущинаци, зимаха живи образи, окръжени в светлия ореол или с мрачен трагизъм, и настрояваха за нови вдъхновения болезнено чутката ми тук душа. И какъв наплив, какъв рой от тях! Ето там, до десния бряг на Янтра, останките от църквата Св. Димитрий, с нейната чудна легенда, свързана с Асеня I и прогласяването на независимостта на Второто българско царство; ето заклетий от Шишмана бряст на Царевец, след петвековно съхнене, внезапно разлистил се, за да обади настъпилото освобождение от турското иго; ето църквата Св. Четиридесет мъченици с постоянно падающето минаре, и е великата ѝ тайна през нощта *срещу 9 март. Там, на северния край на Царевец, е скалата, отдето един патриарх е фърлен* в пропастта, а на южния край останките от кулата, която ми посочват за затвор на Калояновия пленник, императора Балдуин. А Жидов гроб на върха Картал баир, дето обезглавеният труп на издайника-евреин отива да легне в трапа си? А стената дето сечирата на джелатина увисва във въздуха, отказвайки да падне във наведения врат на патриарха Евтимия?... И ред още тайнствени предания, запазени в паметта на народа, украсени с дивните цветове на една мрачна, но богата фантазия.

И каква поезия в тия предания? Как те се натрапват с неотразима сила на мисълта на поета, за да им даде плът и кръв, да ги извади от бурена на забравата, дето са тлели векове, и да оживи с красотата им цяла епопея от миналото! И те, тия предания, тия видения, тия полумъгливи образи, възкръснали пред мене в развалините на Търново, преследваха ме и после сѐ по-ясно се очертаваха в ума ми, тревожеха въображението ми със своята странна поетичност. И аз не устоях на изкушението да ги възсъздам в тия поеми и балади. Но рамката на картината ми се разширяваше, нови образи от историята съблазняваха перото ми. И тая сбирка се обогати с ред други още поеми с чисто моя концепция; само че тая концепция и развитието ѝ са в духа на народното вярване, и пропити с мистицизма на епохата, стоят близко до народното въображение и носят общ печат с другите.[1]

Но в моето решение да използувам за целта на поезията тоя фолклорен материал лежеше друга по-дълбока мисъл, без която едва ли бих се заловил с такова увлечение за тая работа. Аз исках да оживя историята, да изобразя събития, кобни от живота на Второто българско царство, и в примамливата форма на легендата, като изрисувам най-силните моменти от миналото му, да припомня това минало, забравено и пренебрегнато повече, отколкото трябва, а и съвсем неизвестно за болшинството у нас.

Защото — това е една истина — ние още не познаваме историята си. Ни нашето училище, ни нашата историческа наука, ни нашето изкуство, ни нашата поезия не са сторили много, за да я популяризират, за да събудят интерес към нея; особено последната, поезията ни, тя съзнателно бяга от българската история, и стара и нововремска, както бяга и от българския живот, търсейки храна и вдъхновение в области, чужди на българската душа.

Осъдиха ме някои, че се въвирам в „мъртвото минало" — така го нарекоха. Напразно. Всичко е интересно за човешкия дух. Светът на поета е велик, безпределен; за крилатата му мисъл няма граница. Той има право да черпи вдъхновение из всичките области, из всичките времена. Важното е да пише с вдъхновение и да обладава талант. А при тях важното е още — за българския поет — да бъде син на своя народ и на своето време, па било че се втурва в миналото, било че се лутва из талазите на съвременния живот, било че си избира общочовешки теми, и с писането си да засегне която и да е струна от народната душа, да я направи да кънти от всяко негово чувство, радост и копнеж, той да бъде отзив на нейните. И за симпатията той ще срещне симпатия. Без това сродство между неговата душа и душата на народа той ще остане чужд на последния, колкото и талант да е вложил в творчеството си.

Но как, „мъртвото минало"? Нашата история е мъртво нещо? Нима тя няма жива връзка с настоящето ни! Нима нашите национални и политически идеали нямат корена си в дълбоката старина, която ни ги е предала като скъпи завети, в които се възпитава народното ни съзнание, в които душата ни расне? И може ли да се тури рязка граница между миналото и настоящето? С кое поколение се свършва първото и с кое се зафаща второто? След гибелта на Второто българско царство нима инстинктите, мирогледът, основните черти в характера на българина не са преживели катастрофата и са минали в наследство на следующите поколения. Политическите учреждения загиват, но душата на народа остая жива с всичките си добри и лоши прояви. Виждаме и днес някогашните страсти, пороци, добродетели, които са обуславяли процъфтяването или отслабването на старата българска държава. Каква поразителна прилика на някои днешни явления, на някои днешни дейци с едновременните! Историята се движи по един незиблем закон, във връзката на събитията има страшна логика. Историята на миналото е едно огледало, което обяснява настоящето и отражава бъдещето, както би рекъл Тен. Тя е пълна с дълбока поучителност.

И онова, което ратува още за моята мисъл, то е, че самият народ обича миналото си, обича да слуша за него, каквото и да е било то, защото то е част от неговия живот и е близко до сърцето му. И въпреки тоя дух на отрицание на своето, на родното, който вее у нас от години насам, въпреки неразумната пропаганда да се охлади националното чувство, народът, във всичките си обществени слоеве, остая дълбок националист, той обича отечеството си и заветите му, и историята си с нейните светли и тъмни страници; тя пази за него странно обаяние, когато му се рисува в художествена реч. Особено когато миналите му съдби се възкресяват пред погледа му във феерията на сцената. Друмевата драма *Иванку*, при всичките си недостатъци, но носещи печата на таланта, в продължение на четиридесет години не слезе от сцената, извиквайки вълнения и трепети в народната душа; да припомня пътьом — нека ми се позволи тая малка суетност — и приема, сторен на моите скромни драматически трудове: „Към пропаст" и „Борислав".

Значи, съществува една духовна жажда у народа, на която поезията, в широкия смисъл на думата, не може, няма право да остане безучастна, ако иска да отговори на призванието си, ако иска да запази жива връзка с народа и да засяга деликатните струни на душата му.

И писателят, когато пише, трябва да знае какво пише и за кого пише, да помни, че той пише, за да бъде четен, разбран и оценен не от чужденци, а от българи. Така само може да остане самобитен и да влияе със словото си на широките народни маси. А да бъде ценен и обичан от своя народ — има ли по-завидна участ за един писател — бил той и с най-широкото честолюбие?

Разумява се, аз имам пред вид даровитите от тях. Бездарният писател само ще осквени благодарната тема и сичко, до което се косне, за каквото ни дава пример историята на нашата книжнина.

И за жалост, ние виждаме нещо нежелателно. Съвременната ни поезия, повтарям, не се стреми да говори на народната душа, тя се чужди от нея.

Тя се развива из крива насока. Нашите млади поети, между които има и със силни дарования, в стремежа си, законен впрочем, за оригиналност, да дирят нови пътища и нови форми за мисълта си, откъснаха се от народната среда и запяха според нововремските наеви в западноевропейската литература. Зареяха се в областта на олимпийската отчужденост и индиферентизъм, оглъбиха се в самосъзерцание и скъсаха всека връзка с окръжающия живот. Станаха символисти, индивидуалисти, декаденти, свръхчовеци и не знам още какви. Поезия космополитична, студена, небългарска, нестоплена от живо човешко чувство, защото не е расла на българска почва, чужда на българския дух. Те забравиха праведните думи на великия Белински: „Поезията на всеки народ е непосредствено изражение на неговото съзнание, тя е тясно свързана с живота на народа. В силата на това поезията на всеки народ трябва да има национален характер и да не прилича на поезията на всеки друг народ".

И онова, което е характерно у тоя род поезия, то е тъмнотата ѝ, старанието на мнозинството от представителите ѝ да пишат отвлечено, да заблудят с нарочната мъгла на изразите мислите си или тяхната убогост, за да изглеждат дълбоки и по-малко понятни за читателите. И това антихудожествено течение намери още насърчители у нас. Явиха се критици, които мерят достойнството на поета по степента на неразбирането и нечетенето му от народа[1]. Тия господа забравят, че ясността в мислите е едно от главните качества у поета, който желае да достигне до сърцето на читателя си; забравят, че гениални поети, като Байрон, Хюго, Шилер, Хайне, Пушкин и др., са кристално ясни и тях твърде добре ги разбират и високо ценят и у нас.

И настана разрив между тия наши поети и народа. И той ги не чете.

И чухме гневливите им хули към тоя народ, когото обвиняха в невежество. Защо се сърдят? Широки кръгозори за вдъхновение им се откриват в живота ни, в миналото ни, в настоящето ни, в природата наша; в борбите на идеите и страстите, които новото време роди, в широките потребности на народния дух. Но те не счетоха това достойно за своята лира. Народът очакваше учители и пророци — той и днес има нужда от тях, — а видя бежанци от него и от живота, „пещерни хора", както духовито ги нарече г. Стоян Михайловски.

И народът ги не чете.

Краен ли съм? Може би съм едностранчив? Може би. Но аз казах онова, което мисля, и мисля, че не съм далеко от истината. Неомислени критици могат да насърчават младите писатели на този им лош път, могат да им крещят: „Напред, дръжте [illegible] учители, зарежете народа, той не е дорасъл до вас, вие сте избраници, а той е тълпа некултурна или малокултурна, [illegible] да ви разбере и оцени [illegible] пишете за грядущите поколения!" А аз жаля толкова таланти, които се хабят в безплодни усилия, да следят [illegible], и им казвам: „Млади поети, бъдете българи, синове на своя народ. Чувствувайте и пишете по български. Черпете вдъхновение не от чуждите души, а от българската, от богатата и здрава българска душа. И разгадайте ни я, осветлете я. Засявайте в девствената ѝ почва, заедно с почитта към родното, и благородните семена за любов към доброто, към истината, към човека, и тя ще ви се отзове с благодарност".

София, 1910 г.

[1] *За повечето от стихотворенията в тая книга аз съм се ползувал, освен от устните предания на народа в Търново, и от българската история на Иречек, от византийските и латинските летописци, както и от ценните „Историко-археологически изследвания" на д-р В. Берон.*

За последователност и цялост на впечатлението, стихотворенията съм поместил тука не по реда на написването им (през 1905 и 1906 г.), а по исторически ред.

[1] Сп. „Мисъл". *Друг един критик, като искаше да обвини един популярен поет у нас, че от тая школа, изказа буквално тая изумителна по своята нелепост мисъл: „Него го е наказала мъчителната участ, която може да постигне един художник: да не може да остане неразбран!"*

СЦЕНА ОТ ФИЛМА „ПОД ИГОТО"

ИЛЮСТРАЦИЯ ОТ РОМАНА „ПОД ИГОТО", ИЗДАНИЕ НА НЕМСКИ

ЧАСТ ОТ НАШИЯ СВЯТ

ПРЕДГОВОР КЪМ РОМАНА „ПОД ИГОТО", ИЗДАДЕН В ГДР ПРЕЗ 1967 ГОДИНА

Не рядко ние дължим значителни творби на литературата с ясно изразен национален, а понякога (както при Данте) и интернационален характер, на хора, намиращи се в изгнание. Да си спомним за лирическото и епическо творчество на Виктор Юго, което достигна връхната си точка в изгнание, превърна се така във фермент на политически свободолюбивия живот и даде на френското поетично изкуство нови импулси и възможности, а в наше време за Йоханес Р. Бехер, който написа много от най-хубавите си стихове за немската природа, за образите и духа на нашето минало през годините, когато беше прогонен от страната, или за Ана Зегерс, която написа в изгнаничество едно от най-важните за германския народ произведения: реалистично и фантастично, сочещо към бъдещето, хуманно, даващо със своите образи пример за очовечаването на едно кърваво време: „Седмият кръст".

Както произведенията, които споменахме по-горе, така и произведението на Вазов е било създадено в изгнание. Богатството от собствените възторжени и болезнени преживявания, личното си участие в освободителната борба с петвековното подтисничество, което изопачава, погубва и охлажда отношенията между хората, хаотичният калейдоскоп от картини на въстанието, с хиляди дреболии и подробности — всичко това Вазов е успял само след десет години и при откъснатост от страната, през своето изгнаничество в Русия, да обхване в прекрасната епопея на 1876 година — филтрирано, одухотворено, пресъздадено поетично в парещата болка на изгнаничеството от родината, от нейните близки хора, от една страстно обичана природа; окрилено от едно копнеещо сърце, което продължава да бие и се бори за свободата.

Така беше създадена книгата за България, сочещата към бъдещето песен на свободата на нейните хора, която е подтиквала към дела не само съвременниците на Вазов, но и до днес окриля поколение след поколение. Една наивна картина на една наивна епоха. Нейният образ придобил форма. Наивна епоха, която вярва, че един селски свят би могъл да срази едно добре организирано в течение на векове, корумпиращо чуждо подтисничество в едно селско въстание, и то в проста защитна позиция. Наивно, защото е лишено от необходимата целенасочена стратегия. Добре подготвено, но само с ограничени местни средства, добре организирано, но разчитащо само на спонтанността на населението, тъй като чувствата на сгражданите са били добре познати, а собственият, решен на действие възторг е бил сметнат като валиден за всички. Едновременно наивно и героично; творческо от страна на народа, творческо в изкамирането и импровизирането. Отговарящо така на героичния епос на селското партизанско движение, на което липсваше голям военен фронт и трябваше да липсва според историческите условия.

Наивна епоха, както безумната смелост, която не преценява техниката на противника и която беше могъща както през Испанската война в 1936—39 г., когато селският доброволец смяташе за страхливост да се правят окопи срещу фашистките танкове и предпочиташе да изложи гърдите си. Но когато хвърля поглед назад, окото на автора добива необходимия реалистичен поглед, става безмилостно при разкриване на фактите, при разкриване на човешките слабости. Тук вече няма затваряне на очите пред колебанието, пред страхливостта при трудностите, пред готовността на мнозина да извършат предателство, предателство, гледано като изначална възможност. Преди всичко в часа на поражението. Затова в романа има голям реализъм, който не украсява лицето, който разкрива очакването на предателство в иначе честния сърца. Онази готовност да се отиде с властта, за да се спаси собственият живот дори с цената на живота на онзи, който преди това е бил честван. Най-добрия. Една автентична, истинска творба, в която се сливат романтичната наивност с твърдия реализъм и която дава на българската литература един нов тон.

Животът на писателя, свързан с въстанието, в подготовката на което е участвувал сам, в което е бил действуващо лице — това е нервът, който човек чувствува увличащо страница след страница, който придава цялостно на романа истинността на описаното, на човек и действие, и създава такова драматично напрежение, което увлича все повече във всяка следваща глава. Той дава и обхвата на напрежението на композиционно умно изградената творба, с цезури и разсъждения, които, отговарящи на тогавашния емоционален свят на селянина, за нас са твърде обширни, но имат за цел да обяснят и изяснят психически необичайни за тогавашното време области.

„Под игото" е същевременно епично и драматично произведение, но то е и напълно поетично, изпълнено със силно чувство, с вяра в бъдещето. Тъкмо тази вяра въпреки описаното общо предателство, въпреки отчаяния край на героя и на неговата любима, който в своята неумолимост и паралелност ни кара да мислим за края на романа на Хемингуей „За кого удри часът", въпреки страшната жестокост на подтисника ни говори днес от редовете и вълнува и днес още всеки българин. В училището младежта на България се запознава с Огнянов, Рада, Соколов, Марко и се надява по-късно в живота да открие себе си в тях. Образите на Вазов продължават да живеят с българските хора, нещо, подобно на което ние не познаваме в нашите географски ширини. Една Рада, един Марко са живи членове в кръга на българските семейства, те взимат участие като мярка и стойност, във всекидневния живот и при важни решения, както образите на Пушкин и Толстой бяха и продължават да бъдат членове на руските семейства. Нашата литература не може да посочи подобно явление. Фауст в създадения от Гьоте образ никога не е станал притежание на немския народ. Фауст е бил човек от народа преди столетия, той е фигура на народното предание. Хамлет и Дон Кихот са живи образи в съзнанието на мнозина, но техният живот не е навлязъл като пример в нашето всекидневие. Всеки българин, напротив, не само познава образите от Вазовия епос на свободата, но и живее с героите на неговия роман.

Последните не са рожби на една идея, не са сенки на едно разсъждение, на някакво предварително намерение. В своето детство и младост Вазов е имал пред очи такива и подобни мъже и жени, през детските си години той е гледал на тях с възторг по улиците, съзерцавал ги е като образци, които по-късно са се превърнали за него в ясно очертани видения. Наситени с действителността на селския живот, с жизнерадостното съществуване на простия народ на неговия роден град Сопот, с обичаите, нравите и радостите му са били и неговите младежки и мъжки години. Затова по-късно, в изгнание, нему се удава да пресъздаде в художествено изваяние и уплътняване сцена след сцена, изпълнени с неподправен живот, с възвишени мисли и чисти чувства. И все пак, без да пести тъмните страни у хората, техните слабости. Той притежава твърде живо художническо разбиране, за да може да се задоволи с една черно-бяла рисунка, която не би могла да пресъздаде една толкова героична тема. Самият той се смяташе за вдълбнато огледало на една някога реално преживяна епоха, а съществуващата дистанция и присъщият на автора хумор правят характерите да изглеждат още по-живи. Въпреки че неговата книга противопоставя контрапунктно робство и освобождение, все пак тук е обхваната цялата действителност и тя добива неограничен живот. Общият патос, който изпълва романа, разгръщането на идеята за въстанието стават ясно доловими и видими в ярко профилираните индивидуалности с всички техни слабости, противоречивости и с тяхната същност и се долавят в своеобразния език на всяка една от тях. В съответствие с характерите нараства или се забавя активността в борбата за освобождение; тя изживява многобройни нюанси и пречупвания в разсъдъчност или пък в безразсъдство, не схематично, реално. Сцените от всекидневния живот в патриархалния дом, на празненства, по време на работа, всред природата, както и тези на експлозивна действеност завладяват със своята непосредственост. Преплетеността от противоречия, постоянното смесване на величие с малодушие у човека, тяхното взаимодействие, пластичността на личност и събитие създават една заинтересованост към съдбата и личния живот на действуващите лица, която се засилва с всяка следваща страница.

Вазов създава драма на взаимно изключващи се сили в една игра на живот и смърт: революционен протест, присъщ на човека, и консервативно, безсърдечно упорство, което има за закон безчовечието. В сблъскването на подтисници и подтиснати. Но също и всред самия народ. А като фон и като елемент, задълбочаващ историята, е всекидневният живот. Авторът е безпощаден при разкриването на лицемерието, на престорената набожност, на ограничеността на духа в малкия град и на тесногръдството, които противодействуват на волята за свобода. Той познава кривите пътища на клеветата, на клюката, която съди, без да проверява, която заклеймява и която представлява истинска сила, но той познава и трудния път и заслеплението на любовта. Бичува човешките недостатъци и възхвалява несломимия, жертвоготовен човек. Така чрез голямото богатство на езика, чрез словата и действията, присъщи на изобразяваното лице и на настроението на сцената и пейзажа, е била създадена една творба, която редом с напрежението на действието, същевременно доставя и духовна наслада. Една книга, която при цялата описана жестокост и деспотизъм на подтискащата власт, погубила герой, документира вълнуващо любовта към човека. И излъчва една увереност: победата на човешкото. Където и да се издигне искане за свобода и освобождение между хората и нациите, книгата на Вазов „Под игото" ще докаже своето значение и непреходност. Героите на неговата творба, техните надежди, страхове, мечти и дела, техният пример ще станат част от нашия свят; така неговата книга се нарежда между големите произведения за свободата на народите.

ЕРИХ АРЕНДТ